

De modernisering van de samenleving verliep zo traag, dat oude kaders, zoals de katholieke kerk, de tijd kregen zich aan te passen, waardoor zij zelfs hun greep op de samenleving konden versterken. In dit verband vraag ik mij toch af, of de titel 'Een open stad' niet meer past bij de periode ná 1960.

Samenvattend zou ik willen stellen, dat de auteurs erin geslaagd zijn de jongste periode uit de Bredase geschiedenis in een goed geschreven betoog op indringende wijze te analyseren. Het is mij gebleken, dat het boek, dat dankzij de inspanningen van de Topografisch-historische atlas van het Bredase gemeentearchief zeer fraai is geïllustreerd, ook voor een breder publiek toegankelijk is. De hierboven waargenomen lacunes doen daar niets aan af.

A. C. M. Kappelhof

A. I. Bierman, *Van artsenijsmengkunde naar artsenijsbereidkunde. Ontwikkelingen in de Nederlandse farmacie in de negentiende eeuw* (Nieuwe Nederlandse bijdragen tot de geschiedenis der geneeskunde en der natuurwetenschappen XXVI; Amsterdam: Rodopi, 1988, 312 blz., f65,-, ISBN 90 5183 055 6).

Het beroep van apotheker heeft in de loop van de negentiende eeuw ingrijpende veranderingen ondergaan. Was het in het begin van de eeuw een medisch deelberoep en maakte de apotheker deel uit van de zogenaamde tweede medische stand (samen met heel- en verlosmeesters), aan het eind van de eeuw was de farmacie een zelfstandige, niet meer aan de medische stand gekoppelde professie. De opleiding tot apotheker was losgemaakt uit het medisch onderwijs en als volwaardige academische studie opgenomen in de faculteit van wis- en natuurkunde.

Deze algemene lijn van professionalisering en statusverhoging wordt in het proefschrift van mevrouw Bierman nader gepreciseerd en ook wordt onderzocht hoe die veranderingen te verklaren zijn. Het boek heeft een sterk, misschien te sterk documenterend karakter; er is niet gestreefd naar een samenhangend betoog, maar naar een ordelijke en degelijke compilatie van gegevens op enkele deelreinen van de negentiende-eeuwse farmacie. Aan bod komen de wetgeving, de farmacie als wetenschap en het onderwijs. Systematisch worden alle wetten die voor de uitoefening van het apothekersberoep relevant zijn nagelopen: de geneeskundige staatsregeling van 1804, de wetgeving van 1818, de geneeskundige wetten van 1865 (die de apotheker de gewenste zelfstandige positie gaven) en de artsen wet van 1878. Wat de wetenschap betreft wordt vooral nagegaan hoe de farmacie onder invloed van de snel veranderende scheikunde verwetenschappelijkt is. Tevens wordt onderzocht in hoeverre de nieuwe inzichten doordrongen in de verschillende farmacopeeën die in de negentiende eeuw zijn samengesteld. Zoals te verwachten was, blijkt dat de nieuwste wetenschappelijke inzichten met de nodige vertraging in de farmacopeeën doordrongen. Begrijpelijkerwijs waren de geneeskundigen, chemici en apothekers die de farmacopeeën-commissies bemanden huiverig voor het opnemen van nieuwe, aantrekkelijke maar nog onvoldoende gewaarborgde medicamenten en bereidingswijzen. Het overzicht van de opleidingsvormen grijpt ten slotte weer terug op de hoofdstukken over de wetgeving, omdat de wetgeving de kaders bepaalde waarbinnen het onderwijs zich afspeelde. Na de opheffing van de gilden kon men nog wel bij een gevestigde apotheker in de leer gaan, maar de examens waren centraal geregeld. Theoretische kennis kon men opdoen in de na 1823 opgerichte klinische scholen, in universitaire cursussen of in door apothekers opgezette onderwijsvormen. Toen in 1865 de exameneisen aanmerkelijk hoger waren geworden, verdwenen deze alternatieve opleidingsvormen en werd de studie aan de universiteit

uiteindelijk de enige toegang tot het apothekersbestaan, iets dat in 1878 formeel werd vastgelegd.

Al deze globale ontwikkelingen worden door de auteur voor zover mogelijk geconcretiseerd door een studie van het apothekersberoep in Leiden, iets wat uit de titel van het boek in het geheel niet kan worden opgemaakt. Oorspronkelijk was de geschiedenis van de farmacie in Leiden zelfs het eigenlijke onderwerp van de dissertatie. Zowel de lotgevallen van de Geneeskundige commissie van Leiden en (later) Zuid-Holland, als de bijzondere cursussen die door Leidse apothekers werden opgezet, worden in detail behandeld. Wat de precieze bedoeling van de lokaal-historische intermezzo's is, wordt niet echt duidelijk. Zijn deze (in aparte hoofdstukken opgenomen) detailstudies bedoeld als toetsing van het globale beeld of is alleen geprobeerd door de behandeling van de farmacie in één stad de algemene lijnen wat aanschouwelijker te maken? Dat laatste is in het geval van de effecten van de wetgeving en de werkzaamheden van de Geneeskundige commissie zeker gelukt, maar de bemoeienis van het Leidse apothekersgezelschap Concordia met het onderwijs lijkt niet representatief voor de situatie in andere steden.

In plaats van over de situatie in Leiden had ik liever wat gelezen over andere algemene ontwikkelingen die toch voor de negentiende-eeuwse farmacie niet onbelangrijk genoemd kunnen worden. De verklaring van de ontwikkelingen in het apothekersberoep is nu eenzijdig-wetenschappelijk. 'De ontwikkeling van de farmacie van medisch deelberoep tot een zelfstandige professie', zo stelt de auteur op pagina 243, 'kan in hoofdzaak worden toegeschreven aan de invloed van de natuurwetenschappen, met name de toepassing van de scheikunde op de bereiding en het onderzoek van geneesmiddelen'. Door de snelheid van de veranderingen in de wetenschap was het meester-leerling stelsel in het onderwijs niet meer geschikt (de kennis verouderde te snel) en door de verwetenschappelijking van de oude 'artsenijmengkunde' werden de exameneisen zo zwaar dat een zelfstandige professie op academische grondslag een onontkoombare uitkomst was. Externe omstandigheden werkten, zo lijkt het, alleen maar vertragend op dit proces: door de vele politieke wisselingen bleef goede wetgeving te lang uit en duurde het ook lang voordat een adequate regeling was getroffen voor het onderwijs. Ook de noodzaak van een goede geneeskundige voorziening op het platteland dwarsboomde de in principe heldere ontwikkeling van het apothekersvak tot een zelfstandige, niet-medische professie, aangezien op het platteland artsen vergunning kregen voor het houden van een apotheek. Zodoende bleven ook medici het apothekersvak beoefenen (zoals omgekeerd de apothekers nog lang drop en andere kruidenierswaren bleven verkopen, tot schade van hun status). Een factor die evenwel steeds buiten beeld blijft is de farmaceutische industrie en haar voorlopers. De hele negentiende eeuw door hebben wetgevers en apothekers vruchteloos geprobeerd de zogenaamde 'geheimmiddelen' (geneesmiddelen die buiten de apotheek waren gemaakt en waarvan de samenstelling niet vrij werd gegeven) te weren. Later hebben de industrieel-vervaardigde middelen de apotheek veroverd. Weliswaar bleef de apotheker verantwoordelijk voor de geneesmiddelen die hij afleverde (hij moest dus ook in staat zijn de samenstelling van de middelen te analyseren), maar hij bleef hierdoor toch hangen in de ambivalente positie tussen winkelier en man van wetenschap. Waarom de stuwende rol van de industrie niet behandeld wordt, maakt de auteur niet goed duidelijk, ze excuseert zich wel door te wijzen op een eerdere publikatie van Wittop Koning, maar dat argument is niet afdoende, aangezien ze er geen been in zag bij de behandeling van het onderwijs van het Leidse gezelschap Concordia wel een eerdere publikatie te doubleren. Misschien is de reden wel te zoeken in het feit dat deze studie van de negentiende-eeuwse farmacie teveel geschreven is vanuit het perspectief van de apotheker; de farmacie wordt soms ten onrechte volledig gelijk gesteld met

het werk van de apotheker. Te weinig is verdisconteerd dat de farmacie zich in de negentiende eeuw behalve ten opzichte van de arts ook ten opzichte van de apotheker heeft verzelfstandigd.

K. van Berkel

A. Deprez, W. Gobbers, ed., *Vlaamse literatuur van de negentiende eeuw. Dertien verkenningen* (Utrecht: Hes, 1990, 259 blz., f35,-, Bf699,-, ISBN 90 6194 307 8).

Ada Deprez en Walter Gobbers hebben als redacteuren van bovengenoemde bundel samen met een elftal auteurs verslag gedaan van hun onderzoek in de Vlaamse letteren. De opstellen omvatten de periode van de Verlichting tot in de jaren negentig. Het interessante is dat veel van dit onderzoek ook van belang is voor niet-literatuur-historici. Thema's als nationale identiteit, de economische kant van het uitgevers- en drukkersbedrijf, de sociale herkomst van schrijvers en hun lezers krijgen in deze bundel alle aandacht.

Terecht begint de bundel met een opstel over Verlooy's *Verhandeling op d'Onacht van de moederlyke Tael in de Nederlanden* van de hand van J. Smeyers. Deze laat zien hoe Verlooy's werk door andere auteurs is geraadpleegd en hij meldt ook een en ander over de verspreiding van het boekwerk. Hans Vanacker schrijft over de sociale achtergronden van de leden van het Gentse letterkundig genootschap *Regat prudentia vires*, dat in 1826 bijvoorbeeld de nationale politiek van koning Willem I volgde door een prijsvraag uit te schrijven over 'de invloed van het huis Bourgondië in de Nederlanden' en over 'het voordeel van een eigen taal voor een vrij en zelfstandig volk'.

Gobbers werpt nieuw licht op Conscienc's *Leeuw van Vlaanderen* door het werk met andere nationalistische epische werken te vergelijken en hij komt tot de slotsom dat in Conscienc's werk het politiek-pamflettaire karakter sterk overheerste in vergelijking met het werk van Victor Hugo en Walter Scott. Maar voor deze auteurs was het vormen van een nationale identiteit minder klemmend. Zij leefden al in een duidelijk omlijnd nationaal kader.

Het Brusselse literaire leven in de eerste helft van de negentiende eeuw wordt door M. Hanot beschreven en hij richt zich met name op de tijdschriftenwereld. Naast de Nederlandstalige periodieken behandelt hij ook de in Brussel verschijnende Frans- en Duitstalige bladen. Met name in de laatst genoemde categorie zat veel leven en was er soms een door de Vlamingen als drukkend ervaren belangstelling voor de Vlaamse taal en cultuur. De Duitstalige tijdschriften mochten zich zelfs verheugen in de belangstelling van minister De Theux die in de late jaren dertig enig Duits tegenwicht tegenover Franse avances wel nuttig oordeelde.

Handel is handel en daar horen boeken ook bij, zo blijkt uit Ada Deprez' 'De Franse en Nederlandse nadruk in België'. Al in het Verenigd Koninkrijk en nota bene met steun van koning Willem I, kwam er een bloeiende grafische industrie tot ontwikkeling die leefde van het nadrukken van voornamelijk Franse en in het Frans vertaalde werken. Ook werken uit het Noorden kwamen hiervoor in aanmerking, maar het lezerspubliek daarvoor was kleiner en de winst dus geringer. Bovendien waren de Noordnederlandse uitgevers zeer actief bij het bestrijden van dit kwaad. Rond 1850 was het met deze ontduiking van het copyright in België ook gedaan. Interessant is ook Christiaan Bergs bijdrage over de 'Frans-Belgische letterkunde en het Vlaamse bewustzijn. Het symbolische tekort'. Het gaat over het zoeken naar eigen culturele wortels door Franstalige Belgische schrijvers. Zij wilden af van complimenten als 'un poët français' te zijn. Zo pleitte Grandgagnage voor een 'Gallo-Waals' en zochten Maeterlinck, Verhaeren en Ch. de Coster hun Frans te enten op de Vlaamse taal. Verder zijn er nog bijdragen